

XUSUSIYAT BILDIRUVCHI SIFATLARLARNING LEKSIK VA GRAMMATIK XUSUSIYATLARI

Majidova Shahnoza Komilovna
TerDPI katta o‘qituvchisi
Normamatova Husnora Shomamat qizi
TerDPI talabasi

Annotatsiya: Mustaqil so‘z turkumlari sirasiga kiruvchi sifat o‘ziga xos morfologik tizimga ega bo‘lib, so‘z turkumlari orasida belgi bildiruvchi xususiyati bilan farqlanadi. O‘zbek tilida yasama sifatlar, asosan, sifat yasovchi qo‘shimchalar yordamida hosil qilinadi. Mazkur maqolada sifatning ma‘naviy guruhlari, grammatik va leksik xususiyatlari, sifatning gap tarkibidagi o‘rni, yasalishi hamda tuzilishiga ko‘ra turlari haqida ma‘lumotlar keltirib o‘tilgan.

Kalit so‘zlar: Sifatning semantik va grammatik xususiyatlari, tub sifatlar, yasama sifatlar, metaforik ma‘no, ko‘chma ma‘nodagi so‘zlar, xususiyat bildiruvchi sifatlar.

Sifat asosan predmetning, qisman harakatning belgisini bildiradi. Belgi tushunchasi o‘z ichiga xarakter-xususiyat, rang-tus, maza-ta‘m, shakl, vazn-o‘lchov kabilarni qamrab oladi. Bular sifatning ma‘naviy guruhlari hisoblanib, ular ham ma‘lum bir semantik va grammatik xususiyatlarga asoslanadi.

Shunday sifatning ma‘naviy guruhlaridan biri xususiyat sifatlaridir. Xarakter-xususiyat sifatleri insonning turli-xil belgi xususiyatlarini, ya‘ni uning axloqiy, intellektual, ijtimoiy belgilarini, shaxsiy xarakterlarini, narsa va mavjudotning xarakter-xususiyatini ifodalashda ko‘p qo‘llanadigan so‘zlardir. Bunday sifatlar ijobiy va salbiy yoki neytral holatda bo‘lishi mumkin:

a) Insonning xarakter-xususiyatiga xos ijobiy sifatlar: muloyim, odobli, chapdast, chaqqon, abjir, ziyrak, mo‘min, sodiq, mohir, pok, sipo, o‘ktam, asl, quvonch, ozoda, sof, yaxshi, dadil, xushmuomala, rostgo‘y, mehribon va boshqalar¹. Masalan, Xalq orasida so‘zga chechan, badiiy tafakkuri keng bo‘lgan kishilar baxshi, ertakchi, qissaxon kabi individual ijrochi sifatida taniladi. (O‘zbek tili va adabiyoti. 2020. 2-son, 56-b), Xo‘-o‘p, mana bir bo‘lsa, bir-da, qizim! Bunchalar tovushingiz muloyim? (Mushtum. 2023), A‘lochi, odobli va xushmuomalaligi bois sinfdoshlari, o‘rtoqlari hamda ustozlari ham uni hurmat qilishadi. (Dono word. 2020. 1-son, 22-b.), Yurtga sodiq farzandlar bizdan oldin ham, hozir ham bor va kelgusida O‘zbekiston bizdan barchaga ibrat bo‘lib ona xalqimizning ertasini ko‘zlab ish tutadigan elparvar yoshlarni

¹ Нурмонов А., Шаҳобиддинова Ш., Искандарова Ш., Набиева Д. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. Морфология. – Тошкент. Шарқ, 2001. – Б. 164.

kutmoqda. (Образование и наука в XXI веке. 2021. № 20. 593 б.), Zo‘ravonlik tipida o‘zini-o‘zi tasdiqlashga urinish, o‘zini kuchli, haqiqatgo‘y, har doim yordamga tayyor mehribon natura deb tasavvur etish xohishi mavjud. (Образование и наука в XXI веке. 2021. № 20. 941 б.), Navoiylik har bir keksa-yu yosh erta tongdan ko‘nglida g‘urur va quvonch bilan kechaga chiqqan. (Til va adabiyot ta‘limi. 2018. 2-son, 3-b.),

b) kishilarga xos salbiy xarakter-xususiyatni bildiruvchi sifatlar ko‘pincha ijobiy xususiyatni bildiruvchi sifatlarga antonim bo‘ladi: zolim, nokas, toshbag‘ir, shafqatsiz, quv, ayyor, muttaham, g‘ayir, tannoz, takabbur, o‘jar, xudbin va boshqalar. Ko‘chma ma’noda ayyor, quv, aldanchi odamga nisbatan qo‘llanib, metaforik ma’no kasb etadi. (Davlat tili taraqqiyoti: muammo va yechimlar. Ilmiy-amaliy anjuman materiallari, 2022. 47-b.)

Kishilarga xos salbiy va ijobiy xususiyatlarining gap-so‘zini, o‘y-niyatini yoki ta’na a’zolarini sifatlash orqali ham bildiriladi. Hoji bobo har gapda bir maqol o‘qiydigan ezmaroq tabiatli bir kishi bo‘lsa ham, qo‘li anchagina ochiq, xususan, hisobga no‘noqroq odam edi. (G‘. G‘ulom)

Xarakter-xususiyat sifatlarining yana shundaylari borki, ularda ijobiy va salbiylik yaqqol ko‘rinib turmaydi. Matndan ularning ma’nosini anglab olish mumkin. Masalan: dovdor, loqayd, sho‘x, mahmadona, sinchkov, mag‘rur, indamas, o‘jar, shaddod, to‘pori va boshqalar². Loqayd odam birikmasida loqayd sifati salbiy munosabat ifodasi uchun qo‘llangan bo‘lsa, “Uni noo‘rin koyishlariga ham loqayd turib berdi” misolida esa ijobiy semasini namoyon qilgan.

Predmet (narsa, hayvon, jonivor) holati, hodisa va shu kabilarning xarakter-xususiyatini ifodalash uchun qo‘llanuvchi sifatlar: xonaki, dolzarb, dabdabali, tashvishli, asov, sun‘iy, tabiiy, qimmat, arzon va boshqalar. O‘zbek xalqining ming yillar davomida yaratgan, avloddan-avlodga o‘tib kelayotgan ijod boyliklarini to‘plash, o‘rganish, bu boy xazinalar asosida yosh avlodni ma’naviy boy, axloqiy pok, jismoniy barkamol qilib tarbiyalash bugungi kunning dolzarb masalalaridan biridir. (Образование и наука в XXI веке. 2021. № 20. 986 б.)

Kishi va predmet xususiyatlari uchun birdek qo‘llanaveradigan sifatlar: ajoyib, yaxshi, yomon, zo‘r, chidamli va hokazolar. Sevimli adibimiz ayni paytda kattalarga ham ajoyib asarlar hadya etdi. (Gulxan. 2015. 9-son, 2-b.),

Xususiyat bildiruvchi sifatlar tuzilishi jihatidan sodda, qo‘shma, juft va takror sifatlarga bo‘linadi. Sodda sifatlar tub va yasama so‘zlarga bo‘linadi.

Xarakter-xususiyatni bildiruvchi tub sifatlar: dadil, garang, go‘l, daydi, dangasa, jo‘n, zab, zakiy, zukko, ziyrak, lalmi, mahmadona, mechkay, merov, mudhish, muttaham, muqaddas, nodir, nodon, noyob, no‘noq, odil, odmi, oddiy, ojiz, olifta, puch, samimiy, tajang, tanbal, tansiq, tanqis, tentak, teran, tuyg‘un, tetik, yovvoyi,

² Олимов М. Рисолаи сарф ёки анъанавий морфология. Ўқув-методик қўлланма. – Тошкент. Фан, 2003. – Б. 51.

maxfiy, to‘pori, ulgurg‘i, xokisor, shallaqi, topag‘on, chopag‘on, qopag‘on. Masalan, “Uch og‘ayni botirlar” ertagidagi “To‘g‘ri bo‘ling – bexavotir bo‘lasiz”, “Maqtanchoq bo‘lmang – xijolat tortmaysiz”, “Dangasa bo‘lmang – baxtsiz bo‘lmaysiz” maqollari olib tashlansa, ota xarakteridagi salobat, hayotiy tajribaga egalik, yoshi ulug‘lik va donishmandlik sifatleri xiralashadi. (O‘zbek tili va adabiyoti. 2020. 2-son, 57-b.), Qiyoslashga ojiz qalam, yashnab ketar dasht-u dalam. (Gulxan. 2015. 9-son, 1-b.), Ishyoqmas, dangasa biror xodimni ishdan bo‘shatib, qolganlarga namuna ko‘rsatib qo‘yish niyatida tekshiruvga chiqibdi. (Mushtum. 2023.), Keyin bilsam sizga olifta Sparkdan sovchilar kelgan ekan. (Mushtum. 2023.), Navoiy asarlari nafis san‘atga yo‘g‘rilganligi, teran mushohadakorligi bilan o‘z davridayoq dong taratgan, davralarda qo‘shiq qilib kuylana boshlagan edi. (Til va adabiyot. 2018. 2-son, 5-b.),

Xarakter-xususiyatni bildiruvchi yasama sifatlar: aqlli, kuchli, yeyishli, ichishli, aloqador, aybdor, manfaatdor, bedin, beg‘ubor, noumid, noinsof, noo‘rin, nomard, noma‘lum, nomunosib, kurashchan, yashovchan, unutuvchan, erinchoq, kuyinchak, tortinchoq, qizg‘anchiq, toparmon, bilarmon, yeyarmon, shartaki, jirtaki, yig‘loqi, arzirli, achinarli, zerikarli, maqtarli, ajablanarli, yetarli, tushunarli, chiyildoq, bijildoq, dirildoq, akildoq, ilmiy, shaxsiy, imloviy, taxminiy, aqliy, ommaviy, qozoqi, qishloqi, xalqparvar, insonparvar, vatanparvar, badaxloq, badhazm, olamshumul, jahonshumul, gapdon, bilimdon, dilkash, hazilkash;

Masalan, Endi ikki og‘iz gap zamonaviy chet el va o‘zimizdagi chiqayotgan aqlli apparatlar to‘g‘risida... (Surxon tongi 2023-yil 1-mart 9-son 4-b.); ... ijtimoiy ahvoli, shaxsiy yutuqlari haqidagi ma‘lumotlarning barchasi platformaga kiritilishi sababli ilmiy, ma‘naviyat va ma‘rifat, o‘quv bo‘limlarining ma‘lumotlarni o‘z vaqtida ortiqcha vaqt sarflamasdan olishiga imkon berayotganligi; (O‘zbekistonda oliy ta‘lim 2022. 3-son, 83-b.), O‘qituvchimiz bilimdon, jahon voqealaridan yaxshi xabardor, bolalarni darsga yaxshi qiziqтира olardi. (Gulxan. 2015. 9-son, 4-b.), Eshitdilaringmi, Andijon viloyati hokimi olamshumul tashabbus bilan chiqibdi. (Mushtum. 2023.), O‘ylashimcha hozir o‘zbeklar uchun xuddi shunday ommaviy tarbiya zarur hisoblanadi. (Mushtum. 2023.), Hah nomard, o‘zing ham bilarkansan-ku eshakligingni, nega meni shuncha azobga qo‘yding. (Mushtum. 2023.)

Xarakter-xususiyatni bildiruvchi qo‘shma sifatlar: dilorom, dilozor, kafangado, otashnafas, xomkalla, sho‘rpehona, kaltafahm, shirinsuxan, sho‘rtumshuq, balandparvoz, otabezori, hozirjavob, kamgap, kamsuxan, kamsuqum, kamxarj, cho‘rtkesar, yebto‘ymas, o‘zboshimcha, tilyog‘lama, gadoytopmas, tinchliksevar, o‘zbilarmon, ikkiyuzlamachi, ochofat, parishonxotir, zabardast, nontepki, nonko‘r, rahmdil, sheryurak, qattiqqo‘l, ichakuzdi, ilikuzildi, ishyoqmas, ertapishar. Hammasi 1973-yilning kuzida Moskvada o‘tkazilishi rejalashtirilgan tinchliksevar kuchlar kongressidan boshlandi. (O‘zbekiston talabasi. 2023. 1-son, 74-b.), - Anvarjon, bugun parishonxotir ko‘rinasiz, tinchlikmi? (Mushtum. 2023.)

Xarakter-xususiyatni bildiruvchi juft sifatlar: aql-hushli, pishiq-puxta, telba-teskari, mo‘min-qobil, ezma-churuk, tepsa-tebranmas, dali-g‘uli, bo‘sh-bayov, toparman-tutarman, yengil-yelpi.

Xarakter-xususiyatni bildiruvchi takror sifatlar: Bir qarasangiz qiziq-qiziq gaplarni aytib, odamlarni kuldirib o‘tiradi; bir qarasangiz, gung bo‘lib boshini egib oladi. (X.To‘xtaboyev)

Xarakter-xususiyatni bildiruvchi sifatlarning sintaksisda sifatlovchi-aniqlovchi, ot-kesim, hol, shuningdek, otlashganda qaratqich-aniqlovchi, to‘ldiruvchi, undalma bo‘lib keladi. Sifatlovchi-aniqlovchi bo‘lib keladi: Odobli bola elga manzur.

Sifatlar otlashsa, otning sintaktik vazifasini bajaradi:

Ega bo‘lib keladi: Yaxshi oshini yer, yomon – boshini.

Qaratqich-aniqlovchi bo‘lib keladi: Saxiyning ehsoniga baxilning boshi og‘rir.

To‘ldiruvchi bo‘lib keladi: Yaxshidan adashma, yomonga yondashma.

Xususiyat siftlaridagi soddalashish holatini kuzatib shunga amin bo‘ldikki, o‘zbek tili so‘z turkumlari ko‘chishi, bir turkumdan ikkinchi turkumga o‘tish (ko‘chish) (umumiy nomlanishi leksikalizatsiya, xususiy ko‘rinishlari otlashish – substantivatsiya, sifatlashish – adyektivatsiya) atamalar bilan yoki keyingi yillarda konversiya, ba‘zan transpozitsiya deb nomlangan. Bu hodisalarni o‘zbek tilshunosi A.G‘ulomov o‘zbek tili ilmiy grammatikasining “Konversiya” bo‘limida 10 bandga ajratib bunday “o‘tish”ning xilma-xil ko‘rinishlarini atroflicha tahlil etib, leksikalizatsiya, konversiya, transpozitsiyaning bir-biriga aloqasi, ba‘zi o‘rinlarda ularning lison (til) va nutqqa munosabati haqida qimmatli fikrlarni bayon qilgan.

Xullas, xususiyat bildiruvchi sifatlar sifatning ma’no jihatdan katta qismini tashkil etadi. Har bir tur alohida tadrijiy rivojlanish turiga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Нурмонов А., Шаҳобиддинова Ш., Искандарова Ш., Набиева Д. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. Морфология. – Тошкент. Шарқ, 2001. – Б. 164.
2. Олимов М. Рисолаи сарф ёки анъанавий морфология. Ўқув-методик кўлланма. – Тошкент. Фан, 2003. – Б. 51.
3. Qurbonova Gavhar Xurramovna. (2024). O‘ZBEK TILIDA BA’ZI OSMON JISMLARINING O‘ZLASHMA SO‘ZLAR VA TASVIRIY VOSITALAR BILAN IFODALANISHI. PEDAGOGS, 56(2), 31–34.
4. Parda Alimov. (2023). SPECIFIC CHARACTERISTICS OF TODAY’S UZBEK NOVEL AND FORMAL RESEARCH. American Journal of Language, Literacy and Learning in STEM Education (2993-2769), 1(6), 80–83.
5. Saidmuradova Sakhiba Jalmurodovna, & Kholmurodova Khursandoy. (2024). The Issue of Artistic Psychologism in Modern Uzbek Prose. American Journal of

- Language, Literacy and Learning in STEM Education (2993-2769), 2(1), 301–304.
6. Sayfullayev Najibullo, Boboniyozova Manzura. (2024). IMPORTANCE OF DIALECTS IN PLACE NAMES. *International Multidisciplinary Journal for Research & Development*, 11(02).
 7. Nodira Hamidova 2023. Ghafur Ghulam’s Stories Have Their Own Artistic Expression Characteristic of the Common Language Style. *International Journal on Integrated Education*. 6, 10 (Oct. 2023), 41-44.
 8. Mardonova Lobar Umaraliyevna. (2023). Timurid princess The image of time and spirit in the image of Saraymulkhanim. *American Journal of Language, Literacy and Learning in STEM Education (2993-2769)*, 1(6), 84–87.
 9. Shaxnoza Majidova. (2021). HISTORY OF THE STUDY OF HYDRONYMS. *Galaxy International Interdisciplinary Research Journal*, 9(12), 676–680.
 10. Majidova Shahnoza Komilovna. (2023). AVESTO DA SUV KULTI BILAN BOG‘LIQ MIFLAR VA MIFOLOGIK OBRAZLAR. *PEDAGOGS*, 46(1), 63–66.
 11. O‘rolova , M., & Sayfullayev , N. (2024). O‘ZBEK TILSHUNOSLIGIDA MORFONOLOGIYAGA DOIR TALQINLARI VA XUSUSIYATLARI. *Talqin Va Tadqiqotlar*, (5(42).
 12. Zebiniso, T. (2022). SIFAT SO‘Z TURKUMINING USLUBIY XUSUSIYATLARI. *Scientific Impulse*, 1(4), 34–37.
 13. Avriddinov Jobir Musulmon o‘g‘li. (2023). "ZUFONGO‘YO VA JAHONPOYO" LUG‘ATIDA SO‘Z TARKIBI. *IMRAS*, 6(7), 565–569.
 14. Nigora Jo‘ranazarova Qurbonboy qizi. (2023). BOLALAR ADABIYOTIDA IBORALARNING LISONIY-SEMANTIK XUSUSIYATI. *PEDAGOGS*, 46(1), 57–62.